

O srećnim društvima i promenama koje sreću kvare

Umesto predgovora

Sažetak Šta je srećno društvo? Da li je Jugoslavija bila srećnije društvo od društava koja su nastala na njenom prostoru? Kakav je bio položaj društvenih nauka, naučnika i Instituta društvenih nauka u raspodeli jugoslovenske i postjugoslovenske sreće? Ovo su osnovne dileme kojima se bavim u ovom radu – predgovoru. Ne postoji ambicija da odgovorim na postavljena pitanja, ali namera je da podstaknem razmišljanje o tome da li bi kapacitet jugoslovenske države, da je odolela izazovima nastalim neposredno nakon dekonstrukcije mita o „Gvozdenoj zavesi“, da odgovori izazovima doba u kojem liberalizam gazi gvozdanim hodom bio veći od mogućnosti država nastalih na njenom prostoru da to čine.

Ključne reči: Postjugoslovenski prostor, društvene nauke, sreća, konferencija

„Nadajte se srećnom događaju, ali biće šta će biti.“ 7

Ukročena goropad, Vilijem Šekspir (William Shakespeare)

. Zašto smo razgovarali o promenama u postjugoslovenskom rastoru?

Zbornik radova „Promene“ rezultat sadrži priloge učesnika sa istoimene me- unarodne konferencije koja je održana od 27. do 29. oktobra 2022. godine povodom obeležavanja 65 godina rada Instituta društvenih nauka. Pozivu Programskog odbora da učestvuju u radu Konferencije odazvalo se dvadeset sedam naučnika naučnica iz država nastalih na jugoslovenskom prostoru, a pored njih, o tome koliko su se promenila naša društva i pogledi na prošlost, savremenim prilikama i izazovima budućnosti govorili su i akademik Vladimir Kostić, književnica Vesna Goldvorti, pesnik Gojko Božović, esejista Aleksa Đilas i profesor Darko Suvin, jedan od ajinteresantnijih teoretičara naučne fantastike, koji je, između ostalog, napisao

U radu Programskog odbora učestvovali su: akademik Vladimir S. Kostić, tada predsednik Srpske akademije nauka i umetnosti, akademik Ivo Cvitković, Akademija nauka i umjetnosti BiH, akademik Dragan Vukčević, predsednik Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, prof. dr Sonja Novak Lukanović, direktorka Instituta za nacionalna pitanja iz Ljubljane, prof. dr Vesna Rijavac, Pravni fakultet Univerzitet u Mariboru, prof. dr Goran Ilik, Pravni fakultet Univerzitet u Bitolju, prof. dr Dejan Jović, Fakultet političkih znanosti Univerzitet u Zagrebu, prof. dr Ružica Jakešević, Fakultet političkih znanosti, Univerzitet u Zagrebu, dr Goran Bašić, direktor Instituta društvenih nauka u Beogradu i saradnici Instituta: dr Suzana Ignjatović, upravnica Centra za sociološka i antropološka istraživanja, dr Dijana Vukomanović, dr Milica Joković, dr Sanja Filipović, dr Vesna Lukić, članica Upravnog odbora Instituta i dr Predrag Milidrag. Pored Programskog odbora na pripremama Konferencije su aktivno radili i članovi i članice Organizacionog odbora: dr Milica Joković, Nataša Jevtić, Dijana Arsenijević, Pavle Pavlović, Dušica Kovačević i Marko Galjak.

upečatljivu i inspirativnu studiju „Samo jednom se ljubi“ (Suvin, 2014), o uzrocima raspada Jugoslavije, koju toplo preporučujem za čitanje, naročito onima koji veruju da su vrednosti u kojima živimo najviše dostignuće.

Cilj konferencije je bio da se tok promena prati u periodu od raspada Jugoslavije do savremenog doba u četiri tematske oblasti: politika, društvo, privreda i vrednosti. Politički aspekti promena su razmatrani u sesiji pod nazivom *Levijatan i Homo Balcanicus* u kojoj su govorili: Dejan Jović, Šaćir Filandra, Srđan Darmanović, Ana Čupevska Stanishkovska, Ognjen Pribićević i Mitja Žagar. Sledeća sesija u kojoj je reči bilo o ekonomskim promenama održana je pod nazivom *Država blagostanja vs. Neoliberalizam*. U njoj su interesantnu raspravu vodili: Marjan Svjetličič, Vančo Uzunov, Biljana Petrevska, Fikret Čaušević, Josip Tica, Gordana Đurović i Milica Uvalić. Treća celina konferencije *Svet oko nas* bila je posvećena razmatranju društvenih promena i u njoj su interesantna izlaganja imali: Rastko Močnik, Slavo Kukić, Rubin Zemon, Suzana Ignjatović, Hrvoje Jurić i Danijela Vuković Čalasan. Najzad, poslednja celina *Život je tok* bila je posvećena promenama vrednosti u postjugoslovenskom prostoru o čemu su govorili: Čedomir Čupić, Lino Veljak, Sonja Tomović Šundić, Petar Atanasov, Renata Salecl i Zlatiborka Popov Momčinović.

Pripreme skupa su trajale skoro dve godine i za to vreme o sadržaju rasprave vođeni su razgovori sa kolegama u Beogradu, Ljubljani, Zagrebu, Podgorici, Sarajevu i Skoplju, pročitana je opširna literatura napisana o Jugoslaviji, a naročito ona koja se odnosi na period nakon njenog raspada. Uprkos solidnoj pripremi i osmišljenom programu, nekolicina naučnika i naučnica koju smo želeli za sagovornike nisu mogli da se odazovu pozivu. Njima je nakon održavanja Konferencije otvoren prostor za razgovor na tribinama: „Levica“, na kojoj je tokom 2023. godine održano dvanaest razgovora o vrednostima savremene evropske levice i „Jugoslavija“ koja je u toku, i na kojoj je predviđeno deset razgovora o vrednostima i problemima njihovog održanja u jugoslovenskoj državi. Interesantno je da smo na Konferenciju pozvali i nekoliko mlađih intelektualaca i intelektualki koji angažovano pišu, istra- žuju, snimaju filmove o savremenom svetu koji je, ako se vodimo zakonima logike, kontinuum pređašnjih promena. Na žalost, svi su bez puno razmišljanja odbili da nam se pridruže i razgovaraju, a njihovi pogledi i mišljenja su nam bili važni jer smo očekivali odgovore savremenih generacija intelektualaca na pitanja za kojima smo tragali organizujući Konferenciju. Ne možemo a da se ne zapitamo: da li su ovi mla- di, talentovani, pametni ljudi odbili razgovor jer imaju „pametnija“ posla ili smo ih razočarali, ostavili im svet opterećen nepravdama, ophrvan isključivošću, zasno- van na floskulama i licemerju... Odgovor na to ćemo dobiti pažljivo čitajući njihove radove i knjige, gledajući filmove koje budu snimili, pažljivo slušajući šta govore.

Konferencija je održana 28. i 29. oktobra 2022. godine u prostorijama Instituta društvenih nauka, osim svečanog otvaranja koje je upriličeno u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti. Razgovor na Konferenciji je sve vreme imao naučni karakter, a razlike u mišljenjima su bile povod za interesantnu i inspirativnu raspravu. Izla- ganja su sadržala različite poglede na protekle događaje, vreme i njihov uticaj na savremeni život i projekcije budućnosti i većina od njih su argumentovana činjeni- cama i dobro promišljena. Bilo je i provokativnih stavova, ali i nedorečenih misli i otvorenih pitanja koja su kreirala prostor za nove razgovore i promišljanja. Takav duh je zadržan i u Zborniku i nisam siguran da ćemo se lako suzdržati od kritičkih viđenja pojedinih ideja i stavova u objavljenim radovima. Takve utiske i zapažanja su imali recenzenti koji su ukazali na ukupnu vrednost Zbornika i preporučili ga za

objavljivanje, ali su i iskazali određene primedbe i uputili sugestije na stavove po- jedinih autora. Sa dobrim delom primedbi recenzenata sam saglasan i imao bih da im dodam i neka lična zapažanja, ali sam se, vođen logikom da su radovi posvećeni promenama u osetljivom političkom, socijalnom i ekonomskom prostoru koji je opterećen različitim vrednostima iz čega proizilaze i različiti pogledi, odlučio da za štampu odobrim radove upravo onakve kakve su ih autori napisali. Suzdržao sam se od potrebe i uredničkog prava da zahtevam promene u radovima posvećenim promenama. Mislim da je, uprkos što izuzetno cenim mišljenja i trud recenzenata da doprinesu naučnoj čistoti i čestitosti, to ispravno jer kada razmišljamo o životnim tokovima koji dramatično menjanju naše živote, kako je to, ne samo u poslednje tri decenije, bilo na (post)jugoslovenskom

prostoru, imamo pravo na lično mišljenje, na zabludu, na to da prigravorimo, makar i neosnovano...

Kritike uredničkoj odluci će uslediti, ali donoseći je imao sam u vidu više po- srednih i neposrednih okolnosti koje su uticale na sadržaj priloga. Prvo, Programski odbor, čijim sam aktivnostima rukovodio, se izborom teme koja kod mnogih ljudi na postjugoslovenskom prostoru izaziva snažne emocije i oko koje još uvek postoji ogromna konfuzija u interpretaciji događaja koji su pratili njen raspad, opredelio za otvoren i autonoman pristup promišljanju postjugoslovenskih promena. Zbornik sam doživeo kao rezultat razgovora u jedinstvenoj plodnoj i inspirativnoj atmosferi i otvorenom razgovoru tokom Konferencije i smatram da su autori zadržali takav pristup i u prilogima koje su poslali. Treće, ne bi trebalo smetnuti s uma da je odr- žavanje skupa, pored naučnog, imalo i svečarski karakter jer je jedan od ciljeva bio ⁹

da se obeleži šezdeset pet godina rada Instituta društvenih nauka i da se ukaže na značaj delovanja generacija naučnika koje su decenijama uobličavale naučni i dru- štvjeni identitet Instituta, ali i jugoslovenskog i srbijanskog društva. Četvrto, među autorima postoje značajne razlike u odnosu na metode nauka kojima se bave, izvore saznanja, načine saopštavanja ideja i zaključivanja. Sve to uticalo je na odluku da Zbornik objavimo u integralnoj verziji radova koji su pretrpeli samo neophodne redaktorske intervencije.

2. Uticaj promena na Institut društvenih nauka

Pomenuo sam da je konferencija održana povodom obeležavanja šezdeset pet godina rada Instituta koji se od osnivanja suočavao sa izazovima svakolikih pro- mena kojima je odolevao i opirao im se, prilagođavao im se i prihvatao ih. Međutim, istorija, rad i položaj Instituta upečatljivo ukazuju na promene s kojima se suočavalo jugoslovensko i srbijansko društvo od kraja pete decenija XX veka do savremenog doba. Poslednje tri decenije političkih i ekonomskih promena ostavile su obeležja u nauci, naročito u društvenim naukama, koje s manje ili više uspeha nastoje da se odrede prema čestim i zahtevnim promenama društvenih vrednosti.

Institut je osnovan 1957. godine sa idejom osnivača da postane „jugoslo- venski“, „crvena akademija“, odnosno da teorijski i idejno osnaži razvoj „jugoslo- venskog puta“ u socijalizam. To se, međutim, nije dogodilo jer je Institut umesto jedne od „državne ideološke radionice“ postao naučni institut, u kojem su traga- nje za istinom i naučna kritika postale osnovne vrednosti. Daleko od toga da se saradnici Instituta nisu suočavali sa različitim izazovima koji su im zavodljivo nudili da zažmure na stvarnost i otvore šake za pregršt darova, ali činjenica da je šest godina po osnivanju upravnik institutskog centra za filozofiju dr Andrija Krešič napisao, Institut interno objavio, a vlast javno zabranila, monografiju „Političko društvo i politička mitologija“, jednu od prvih jerećičkih knjiga u ranoj fazi jugo- slovenske naučne misli kojom se razobličavala priroda totalitarizma u socijalizmu (Jakšić, 2018), ukazuje na to da je Institut bio sigurna kuća naučnoj istini. Krešičeva knjiga ne samo što je bila vesnik promena koje su nakon 1968. godine postale izve- sne, već je potvrdila mnogo puta proživljenu situaciju da se istina ne kroti nikako, a pogotovo ne strogošću, ni danajskim darovima.

Istovremeno, tadašnja generacija naučnika unosi u Institut duh naučnih pro- mena koje su podstakle savremena promišljanja i pristupe u društvenim naukama u Jugoslaviji: Miloš Macura organizuje prva istraživanja stanovništva, pokreće is- toimeni časopis, a Firdus Džinić, Rudi Supek i Ljiljana Bačević ustanovljavaju meto- dologiju i naučnu infrastrukturu za istraživanja javnog mnjenja koja se smatraju pi- onirskim poduhvatom u društvenim naukama u Jugoslaviji.² U to vreme u Institutu je svoj plodni naučni rad počeo profesor Đuro Šušnjić koji, prisećajući se toga doba piše: „Bilo je to mesto susreta različitih ljudi, ideja, verovanja, vrednosnih sistema, tradicija i kultura. Niko

od nas nije obraćao pažnju na to što smo bili odeljeni na istoriju, ekonomiju, sociologiju, demografiju, političke nauke, filozofiju [...] Mogu reći da su to bile moje najplodnije godine, godine učenja, u uslovima koji su omogućavali pun duhovni rast i razvoj. Bila je to podsticajna sredina, jer smo se svaki dan susretali, pitali, odgovarali, razgovarali, spremali i davali ispite“ (Šušnjić, 2023: 12).

¹⁰ Institut je u to vreme organizovao nastavu na posle diplomskim studijama i bio je izvoriste nastavnika za fakultete društvenih nauka u svim jugoslovenskim akademskim centrima, naročito na Univerzitetu u Beogradu. Najzad, uspostavljene su funkcionalne veze između društvenih nauka i „javnih politika“ koje su snabdevane metodološki ispravno prikupljenim, verifikovanim podacima, analizama, planovima, strategijama i ocenama uspešnosti. Sve to, nakon burnih promena od osme decenije XX veka je nestalo i nalazi se na listi strateškog razvoja društvenih nauka u XXI veku.

Duh opštih društvenih i političkih promena u Institutu nagovešten je 1981. godine uključivanjem u njegov rad sedmoro nastavnika³ koji su 1975. godine odstranjeni iz nastave na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Većini od njih je bila prijemčiva praxisovska kritika socijalizma i društvenog razvoja i zagovaranje suštinskih promena unutar socijalističkog društva, što je stvorilo primamljiv intelektualni prostor za saradnike među kojima su bili: Vesna Pešić, Laslo Sekelj, Božidar Jakšić, Zoran Đinđić, Vojislav Koštunica, Kosta Čavoški i drugi. Istini za volju, povratak u Institut Ljubomira Tadića, budućeg akademika Srpske akademije nauka i umetnosti kao i dolazak profesora Dragoljuba Mićunovića, za kojeg se najčešće dovode u vezu delatnosti pomenute grupe naučnika, je bio planski i usledio je zbog pritiska međunarodne zajednice na vlasti da reše problem njihovog nezakonitog višegodišnjeg udaljavanja iz nastave i marginalizovanja u društvenom životu zemlje. Pokazaće se da su njihova energija i naročito političko delovanje i ambicije

² Osnivanju, radu i prilikama u Institutu društvenih nauka objavljen je 2022. godine tematski zbornik *Od crvene akademije do instituta od nacionalnog značaja* u kojem je niz zanimljivih manje poznatih detalja iz istorije i savremenog rada Instituta.

³ Dragoljub Mićunović, Zagorka Golubović, Mihajlo Marković, Svetozar Stojanović, Ljuba Tadić, Nebojša Popov, Mihajlo Đurić. Iz nastave je tada odstranjen i mr Trivo Indić, ali on nije bio među nastavnicima koji su uključeni u rad Instituta društvenih nauka.

bile neočekivana i presnažna promena za institutski život ukorenjen u ustaljenim rutinama. Centar za filozofiju i društvenu teoriju Instituta društvenih nauka se 1992. godine izdvaja u samostalni Institut koji od tada gaji osoben i preko potreban identitet u našim društvenim naukama. Pomenimo i to da je 1969. godine iz Instituta izdvojeno njegovo Odeljenje za istorijske nauke iz kojeg je formiran Institut za savremenu istoriju (Pavlović, 2022: 68-73). Uticaj Instituta društvenih nauka na promene u naučnom sistemu i društvu je imao značaj u jugoslovenskoj zajednici ne samo kroz pomenuta i druga istraživanja, već i kroz deseminaciju znanja i ideja na brojnim univerzitetima, a naročito namenskim istraživanjima, koja su bila od značaja za javne politike.

Raspad Jugoslavije je uslovio dramatične promene od kojih se društvene nauke još uvek nisu oporavile. Institut je izgubio status univerzitetskog centra, razorena je kako infrastruktura za sprovođenje empirijskih istraživanja i ispitivanja javnog mnjenja, tako i ukupna infrastruktura za naučnoistraživački rad. Uprkos nastojanjima da se nauka reformiše u skladu sa evropskim naučnim politikama, društvene nauke u Srbiji, ali i u postjugoslovenskom regionu ostaju skrajnute bez realnog uticaja na društvene promene i promene u javnim politikama. Veze među naučnim institutima i akademskim centrima se obnavljaju, štaviše, mnoge od njih nikada nisu bile prekidane, ali ne bi trebalo zatvarati oči pred prikrivenim i otvorenim preprekama koje se toj saradnji postavljaju. Naučne slobode nisu fundamentalno ugrožene, daleko od toga, ali ne možemo reći ni to da postoji potpuno otvoren, prošlošću i vrednostima koje su iz nje proizilazile, nezavisan prostor za institucionalnu saradnju u društvenim naukama na posjugoslovenskom prostoru. Istovremeno, društvenim naukama je zavladao logika

kompetitivnosti i ocenjivanje naučnih rezultata na osnovu kriterijuma koje su nametnuli tehnološki razvoj i zahtevi za inovacijama. U društvenim naukama je ta logika i metodologija teško ostvariva, pod uslovom da ne bude na štetu kvaliteta naučne produkcije. Kvazi-nauka i medijska nauka potiskuju fundamentalna istraživanja u društvenim naukama koja su, kao i u prirodnim naukama, zasnovana na činjenicama i istini. Taj sukob između, sa jedne strane, metodološke čistoće i traganja za naučnom istinom i sa druge strane, zahteva i tempa koje nameće savremeni razvoj i njemu neodvojive promene društvenih vrednosti koje streme površnosti i dekonstrukciji tradicionalnih socijalnih kategorija (demokratija, vladavina prava, država blagostanja, obrazovanje...), obeležja su savremenih promena u kojim Institut društvenih nauka nastoji da zadrži svoj identitet.

Početakom 2022. godine Institut je na osnovu postignutih i kvantifikovanih naučnih rezultata akreditovan kao ustanova od nacionalnog značaja za Republiku Srbiju. Baštinjenjem uspeha i koje su postigli naučnici i naučnice od 1957. godine, ali i savremenih rezultata koji su zasnovani na ravnoteži fundamentalnih i primenjenih istraživanja, jačanju naučnog podmlatka i ubrzanom uključivanju Instituta u evropski istraživački prostor, priznat je status koji podseća da vreme kriza i neizvesnih promena koje su obeležile istoriju Instituta, ali i država u kojima je radio, nisu bili nesavladiva prepreka za doseganje najviših ciljeva u nauci, zasnovanih na traganju za istinom, kao najvišom naučnom i ljudskom vrednošću.

3. Srećna društva postjugoslovenska?

Najzad, nekoliko reči o kontekstu i temi u okviru koje je Konferencija održana. Uprkos povremenim simpatičnim i pomalo romantičarskim aktivnostima koja bude sećanja na život u zajedničkoj zemlji, jasno je da je „projekat“ Jugoslavija - okončan. Ideja o obnovi jugoslovenske države nije politički izvodljiva, njenih pristalica je sve manje, i što je najvažnije, ne postoje razlozi zbog kojih bi se obnavljala zajednica koja se tokom svoje kratke istorije često suočavala sa izazovima dezintegracije. Kako se raspad Jugoslavije dogodio na način koji je produbio jazove između južnoslovenskih naroda teško je verovati u to da je ideja o reintegraciji Jugoslavije ostvariva. Štaviše, tri decenije nakon početka raspada, a dve nakon što je jugoslovenska država faktički prestala da postoji i dalje se raspravlja o statusu pojedinih njenih teritorija, što pre upućuje na dalje dezintegrativne procese nego na ideju o obnovi jugoslovenstva.

Ideja o snažnoj federalnoj državi, pretežno južnoslovenskih naroda, sposobnoj da odgovori na političke, ekonomske i druge izazove i da omogući skladan suživot etnički limitovanih grupa, ugasla je, po svoj prilici, još s nestankom straha balkanskih naroda od paternalizma istorijskih imperija. Ideja jugoslovenstva, nastala na idejama hrvatskog Ilirskog pokreta i Jana Kolarca (Ján Kollár) o kulturnoj povezanosti slovenskih naroda (Auty, 1951), nikada do kraja nije pretočena u održiv politički projekat. Jugoslovenstvo zasnovano na kulturnim i jezičkim bliskostima postalo je opterećujuće za južnoslovenske narode, pre nego što je ideja o državnoj i političkoj zajednici zaživela. Etnički i verski narcizmi su se pokazali vitalnim i razarajućim za kosmopolitsku prirodu države. Mnogi će, poput Lorensa Darelca (Lawrence Durrell) reći da je reč o „Vulgariji – neopisivom mestu punom neopisivih ljudi“ i na taj način će doprinosti uvreženim mišljenjima o prostoru u kojem emocije i strasti vladaju nad pragmom.

Međutim, da li su evropski „kulturni“ narodi bili manje strasni i surovi 1572, 1618, 1863, 1914, 1941. godine? Vartolomejska noć, Tridesetogodišnji rat, Dansko-nemački sukob, Prvi i Drugi svetski rat su obilovali ogromnim ljudskim žrtvama i patnjama, bestijanostima, razaranjima, osvetama, a nisu ih prouzrokovali jugoslovenski ili drugi narodi sa Balkana.

Najzad, u literaturi i političkim razgovorima postavljaju se pitanja kakva je uloga drugih država i saveza u balkanskim stradanjima i podelama i koliko su cenitri političke moći van Balkana odmgli tome da jugoslovenski politički projekat opstane? (Chomsky, 1992; Caplan, 2005). Kada je reč o Jugoslaviji, pa i o Balkanu, nevinih nema. Taj

prostor je nečista savest evropske političke istorije jer su nastajanje i opstanku Jugoslavije pogodovali izazovni geopolitički procesi koji su duboko ukorenjeni u interesima izvan njenog regiona. Na Balkan i Balkance (Homo Balcanicus) Evropljani su često gledali s izvesnim paternalizmom smatrajući ih kulturno inferiornim u odnosu na prosvetlene narode na zapadu Evrope (Gold- svorti, 1998). Takvi stavovi doprineli su, pored ostalog, i tome da se jugoslovenska država i ideja jugoslovenstva lako potisnu iz geopolitičkog okruženja na kraju XX veka kada je dekonstrukcija socijalističkih federacija prethodila jačanju savremenog evropskog političkog i ekonomskog modela integracije. Za razliku od drugih socijalističkih federacija čija dezintegracija je protekla bez oružanih sukoba, izlazak iz jugoslovenske zajednice je bio bolan, traumatičan sa posledicama po ljude i novonastale države. Različiti izvori ukazuju na 130.000 poginulih i preko 3.750.000 izbeglih i raseljenih ljudi, na teško nadoknadive ekonomske i privredne posledice, devastiranu infrastrukturu i produbljeno nepoverenje među narodima koje je, u bivšoj zajedničkoj državi, barem simbolično povezivao kosmopolitski i humanistički slogan bratstva i jedinstva.

Međutim, nakon raspada jugoslovenske države, ostale su kulturne, porodične, prijateljske, susedske, ljudske veze koje su se pokazale otpornim pred tribalnim strastima, populističkim liderima i narodnim pokretima i najzad, pretencioznim i istoriji nedoraslim pseudoelitama. Ukoliko pažljivije pogledate registracije na savremenim ulicama u Beogradu, Zagrebu, Puli, Sarajevu, Ljubljani, Skoplju, Podgorici lako ćete uočiti brojna vozila iz država u regionu, u restoranima, u prolazu često se čuju različiti, a ipak veoma razumljivi govori. Iz različitih razloga, ljudi traže jedni druge uprkos tome što balkanski atavizmi i nacionalizmi nisu manje snažni nego krajem prošlog veka, kada su se svetla u balkanskoj krčmi pogasila, kako je slikovito na ratni metež asociirao jugoslovenski, mnogi će, s pravom, reći hrvatski, pisac Miroslav Krleža. Sada su nam razlike nekako manje važne nego što smo im pridavali značaja tokom života u zajedničkoj državi, možda baš zbog toga što smo ih preneglašavali i češće razgovarali o njima, a ređe o bliskosti. I nismo učili dovoljno od država i društava koja su uprkos dubokim verskim i etničkim podelama gradili duhovne i materijalne mostove koje ih spajaju u vrednostima. Vaspitani na Geteovoj zaostavštini da nauka i umetnost ne mogu biti usko patriotske nego da mogu napredovati u slobodnom i podržavajućem društvu države „stare“ demokratije u Zapadnoj Evropi su uprkos međusobnim verskim, etničkim, kulturnim različitostima uspostavile i neguju univerzalne veze i vrednosti koje su odolele različitim istorijskim izazovima. Mnogi će reći da postoje razlike između etničkih i građanskih država, balkanskog tribalizma, centralnoevropskih „kulturnih“ naroda i zapadnoevropskog egoizma i da one determinišu odnose među narodima i ljudima. I saglasićemo se, razlike u vrednostima postoje, ali nesporno je i to da su neke vrednosti univerzalne i da bez njihovog suštinskog prihvatanja nema ni kulturnog ni demokratskog razvoja. Jugoslavija, uprkos tome što je idejno i retorički bila zasnovana na humanističkim i prosvetiteljskim vrednostima, nije uspela da razvije preko potrebno poverenje među svojim narodima i etnijama.

Jugoslavije nema, projekat njene revitalizacije je nemoguć iz mnogo razloga, pored ostalog i zbog toga što je u izvesnom smislu političku i socijalnu funkciju koju je ona imala preuzela Evropska unija, ali ekonomska stabilnost, pitanja bezbednosti i potreba za rešavanjem niza drugih strateških regionalnih dilema nameću saradnju i kod radoznalih pobuđuju razmišljanja o tome šta bi bilo da je Jugoslavija opstala. Sigurno je to da ne bi bilo unesrećenih, stradalih, izbeglica, razdvojenih porodica, dramatičnih ekonomskih i političkih nestabilnosti i produbljivanja jaza između država sa ovog prostora i razvijenih zemalja, ostrašćenih nacionalizama i na njemu izraslih novih elita. Međutim, da je opstala Jugoslavija kakav oblik demokratije bi bio primeren postsocijalističkoj jugoslovenskoj državi? Kakva politička kultura i kakav politički sistem bi joj bili primereni? Da li bi njeni građani bili srećniji, bezbrižniji i bez potrebe za ekonomskim migracijama, koje su intenzivnije nego na početku dvadesetog veka? Najzad, jesu li postjugoslovenska društva srećna?

Neke odgovore verovatno nikada nećemo dobiti, ali o ishodima mogućnosti koje smo propustili možemo razmišljati. Najbolje bi bilo da to činimo bez strasti, nastojeći da

uhvatimo duh vremena i višore promena u kojima su Jugosloveni tra- gali za identitetom, državom, ispravljanjem istorijskih nepravdi. Zbornik „Promene“ je deo tog procesa.

LITERATURA

- Auty, R. (1951). Ján Kollár 1793–1852. *The Slavonic & East European Review*, 31(76), 74–91.
- Bašić, G. (ur.) (2022). *Od crvene akademije do instituta od nacionalnog značaja*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Caplan, R. (2005). *Europe and the Recognition of New States in Yugoslavia*. Cambridge University Press.
- Chomsky, N. (1992). *What Uncle Sam Really Wants*. Odonian Press.
- Goldsvorti, V. (1998). *Izmeštanje Ruritanije - Imperijalizam mašte*. Beograd: Geopoetika.
- Jakšić, B. (prir.) (2018). *Andrija Krešić u svom i našem vremenu*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pavlović, M. (2022). Institut društvenih nauka jugoslovenska akademija društvenih nauka. U: Goran Bašić (ur.) (68–73). *Institut društvenih nauka od crvene akademije do instituta od nacionalnog značaja*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Suvin, D. (2014). *Samo jednom se ljubi*. Beograd: Roza Luxemburg Stiftung.
- Šušnjić, Đ. (2023). Sećam se. U: Č. Čupić (prir.) *Život za ideju: Misao i delo Đura Šušnjića* (str. 12). Beograd: Institut društvenih nauka.